

9. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування I Литовського статуту // Україна в Центрально-Східній Європі в найдавніших часів до кінця XVIII ст. — 2004. — Вип. 4. — С. 177–194.
10. Музиченко П. Суд і судочинство на українських землях XIV–XVI ст. / Н. Долматова, С. Ковальова, П. Музиченко [та ін.]. — О., 2000.
11. Воропчук І. Подружжі зради, як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. // Соціум. — 2006. — № 6. — С. 161–201.

Анотація

Волошкевич Г. А. Правове оформлення шляхетського стану у Статутах Великого князівства Литовського. — Стаття.

У статті розглядається процес становлення шляхетського стану у Великому князівстві Литовському. Характеризуються компоненти, які свідчать про формування окремого шляхетського стану: соціальна замкнутість, особлива система прав та привілеїв, спадковий характер їх передачі. Вказані компоненти підтверджуються відповідними артикулами Статутів Великого князівства Литовського.

Ключові слова: шляхта, шляхетський стан, шляхетські привілеї, Велике князівство Литовське, Статuti Великого князівства Литовського.

Summary

Voloshkevich G. A. Legal registration of the noble consisting of Statuts of Grand Duchy of Lithuania. — Article.

In the article, becoming noble consisting is examined of Grand Duchy of Lithuania. Components which testify to forming of the separate noble state are characterized: social reserve, special system of rights and privileges, inherited character of their transmission. The indicated components are confirmed the proper articles of Statuts of Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: gentry, noble state, noble privileges, Grand Duchy of Lithuania, Statuts of Grand Duchy of Lithuania.

УДК 340.15(474.5).001.71-058.222

С. Г. Ковальова

СТАТУТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ЯК ЕТАП ЕВОЛЮЦІЇ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ГОСПОДАРЯ

Відтворення об'єктивної картини розвитку вітчизняної державності та права стало одним із першочергових завдань сучасної української історико-правової науки. У зв'язку з цим важливим є звернення до тих періодів нашої історії, коли державність мала латентний характер. Одним із таких періодів є так звана литовська доба, часи, коли більшість українських земель перебували у складі Великого князівства Литовського. Вивчення державних і правових інститутів тієї доби розпочалося ще у XIX ст. і найвагоміші здобутки у цій царині пов'язані з іменами представників школи західноруського права. У XX ст. дослідження литовсько-руського права велися вченими, що працювали у складі Комісії ВУАН, а також за кордоном — в Українському Вільному Університеті у Мюнхені і Празі. Радянська історико-правова наука неодноразово зверталася до вивчення державних і правових інститутів Великого князівства Литов-

ського. Дослідження велися в Україні, Литві, Білорусі, Росії. Новий сплеск систематичних досліджень розпочався після здобуття незалежності тими державами, чия історія пов'язана з Великим князівством Литовським. Особливістю сучасного періоду дослідження литовсько-руської державності і права слід визнати видання першоджерел. У Вільнюському університеті здійснене багатомне видання документів Литовської Метрики, у Білорусі вийшла фундаментальна Енциклопедія Великого князівства Литовського. Видання одеською історико-правовою школою Статутів Великого князівства Литовського, безперечно, розпочало новий етап досліджень литовсько-руського права XVI ст. в Україні.

Увагу дослідників привертають ті державні і правові інститути князівства, які не отримали достатнього висвітлення у працях попередників. Одним із них є інститут великого князя литовського, або, як його називали з XV ст., господаря. У даній роботі здійснено спробу розглянути еволюцію законодавчих повноважень монарха Литовсько-Руської держави протягом другої половини XIV–XVI ст., тобто від того часу, коли більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського до Статуту 1588 року.

Еволюція законодавчих повноважень господаря тісно пов'язана із розвитком концепції монаршої влади в державі. Одним із потужних каталізаторів еволюції інституту влади монарха у Литовському князівстві була християнська релігія. Запозичення Литвою державотворчого, а згодом і правотворчого досвіду здійснювалося паралельно із зміною релігійної орієнтації.

Інкорпорація Литвою руських земель привела до створення Литовсько-Руської держави, в якій більшість населення належала до православної конфесії. Разом із рецепцією руських державних і правових інститутів відбулося перенесення на литовський ґрунт руської державницької ідеології. За офіційною середньовічною доктриною влада монарха мала божественне походження. Подібно до того, як світ — макрокосм — управляється Богом, а людське тіло — мікрокосм — управляється душею, так і політичним тілом — державою — управляє монарх, чиє відношення до підданих можна уподібнити відношенням голови до інших органів [2, 146]. Монарх підпорядковується лише Богові і не зв'язаний ніякими земними настановами. Він миропомазаник, тож є носієм правди. Закони ж йдуть від Бога, а завдання князя — «судити людем в правду», «по праву», «по старине и пошлине». Що стосується ролі монарха у правотворчості, то слід вказати, що період до кінця XIV ст. М. Владимирський-Буданов назвав періодом усного, неписаного права [1, 7]. Видаючи грамоти та «листи», монарх не мав наміру створювати нове право, а лише викладав довічно існуюче. За добрий закон вважався старий закон [12, 117].

Переламним моментом у розвитку законодавчих повноважень литовського господаря стала перша половина XV ст., коли після тривалих змагань у державі встановилася католицька релігійна орієнтація. Життя вносило корективи у теократичну доктрину походження монаршої влади. Литовські господарі з 1440 р., коли престол посів Казимир Ягайлович, обиралися магнатством. Однак господар, як і раніше, вважався помазаником Божим, що, зокрема, знаходи-

ло відбиток в обов'язковому додаванні до титулатури господаря формули «Божою милістю».

У 1447 р. великий князь литовський Казимир став також і польським королем. З тих пір Польське королівство і Литовське князівство мали спільного монарха. Це не могло не позначитися на характері влади литовського господаря, у тому числі на його законодавчих повноваженнях. Є. Охманський вважає, що у системі придворного управління Великого князівства Литовського, до компетенції якого входило здійснення державної влади, руських запозичень була незначна кількість, переважали польські [5, 77–78].

Одним із найвидатніших досягнень правового розвитку Литовсько-Руської держави у XV ст. стало зростання ролі законодавства. М. Владимирський-Буданов назвав це століття періодом співіснування усного і писаного права [1, 7]. До цього литовські монархи не встановлювали закони, а лише застосовували їх як щось таке, що існувало споконвіку [7, 67]. Прикладом закріплення вже існуючих норм у письмових актах є обласні привілеї; однак вже загальноземські привілеї і Судебник 1468 р. містили нові норми. Практика систематичної законодавчої діяльності великого князя затверджувалася протягом довгого часу. Для впровадження нових законів вимагалася згода представників соціуму, які уособлювали суспільну правосвідомість. Так, у Судебнику 1468 р. вказано: «...мы с князьми и с паны радою нашею великого князьства Литовскаго и с всем посполством согадавши, урядили есмо так...» [11, 31]. Участь в ухваленні законів представників суспільства, насамперед соціальної верхівки, була, з одного боку, даниною традиції, за якою любов до ради вважалася чесною християнського монарха. З іншого боку, тут відчутні польські впливи. Польська шляхта, яка брала активну участь у політичному житті країни, становила до 10 % населення [4]. Польський сейм істотно обмежував королівську владу, аж до визнання у 1501 р. короля принцепсом — першим серед рівних у Сенаті [6, 17]. З кінця XV ст. влада великого князя також стала обмежуватися Пани-Радою — становим органом, до складу якого входили магнати. За привілеєм 1492 р., Пани-Рада обмежувала законодавчі повноваження господаря; без її згоди великий князь не міг встановлювати нових податків, здійснювати призначення на «вряди» вищих посадовців; була обмежена свобода заповіту господаря у відношенні розпорядження маєтками. Але все ж таки рішення великого князя і його оточення не потребували у такому ступені, як у Польському королівстві, згоди «політичної нації» [3, 38]. Статути Великого князівства Литовського прямо закріпили статус господаря, але не статус Пани-Ради і сейму, що вказує на більш міцну, ніж у Польщі, владу монарха. Така резистентність державного механізму пояснюється тим, що Литовсько-Руська держава, запозичуючи іноземні правові норми й інститути, трансформувала їх, пристосовуючи до власних реалій і потреб.

Контакти з католицьким світом, які відбувалися через Польщу, у XVI ст. сприяли появі у Великому князівстві Литовському нових ідей, які виникли у Західній Європі із відходом від середньовічної ідеології. Складається нова концепція королівської влади, основа якої знаходить обґрунтування у вченій

юриспруденції, що базувалася на римському праві. Як вказав А. Юрганов, юстиція посіла місце між королем і Богом: римське право стало лейтмотивом трактатів про королівську владу. Король — «*pater et filius justitiae*», втілення юстиції. Тому сакральна природа королівської влади стала осмислюватися через правові ідеї: король здійснює свою діяльність для «загального блага» [13, 224].

Статути Великого князівства Литовського започаткували добу панування писаного права у державі. Законодавча діяльність господаря протягом XVI ст. стає не тільки систематичною, але й системною. Вона сприймається не лише як право господаря, а і як свідощтво того, що він належним чином дбає про своїх підданих. Так, у преамбулі до Статуту 1529 р. вказано, що кодекс, наданий монархом «умислом добрым и з ласки наше господарское». Але водночас у Першому Статуті ще помітно традиційне для середньовіччя ставлення до писаного закону як до такого, що підтверджує вже існуючі норми: «...права и привилыя ... которые от памяти королей и великих князей ... предков наших... которые бы добра и вольности мети мають... хотим так мети мощне, якобы в тые листы наши слово от слова были вписаны, которые словом нашим господарским и под присягою нашою телесною ... держати и ховати слюбили есмо, как же обещуем и слюбуем во всех их положеньях, обычаех и артикулах з ласки, с цноты и щедрости наше умыслили есмо потвердити и вмоцнити...» [8, 51].

Нове сприйняття монарха як законодавця, що не тільки підтверджує старі норми, а і створює нові, відображено у Статуті 1566 р. В артикулі 1 розділу I вказано, що все населення Великого князівства Литовського має «тими одними правами писаными *от нас данными* (курсив мій. — С. К.) судити и справовати» [9, 49].

Поширення юридичної освіти у державі сприяло вкоріненню у литовсько-руському суспільстві не тільки інститутів і норм римського права, а і його принципів. Монарх віднині сприймається не лише як законодавець, а як гарант дотримання і виконання правових приписів, «найвыщий сторож всех прав и вольностей наших» [10, 334].

Слід відмітити, що, хоча де-юре Статути видавалися від імені господарів (Жигимонта I Старого, Жигимонта II Августа, Жигимонта III Вази), фактично в їхньому створенні брали участь досвідчені правники того часу. Так, над Статутом 1529 р. працював Ольбрахт Гаштольд, над Статутом 1566 р. — Петро Роїзій і Августин Ротундус, над Статутом 1588 р. — Лев Сапега. Останній у передмові до кодексу урочисто і патетично написав про призначення права: «...пан Бог и право его светое вложило, абы тые за неучтивые справ свои слушное каранье, а цнотливые пристойную заплату относили. И то ест цель и конец всех прав на свете...» [10, 333]. Підканцлер Великого князівства Литовського Лев Сапега особливо підкреслює, що господар, видавши закони, сам стає зв'язаний ними, «не только абы водлуг воли и уподобанья своего над нами звирхность свою господарскую ростегати мели. Але и сами нам поводои до того были, абымы себе права яко наибольшые сторожы посполитое вольности творыли и болшей владности звирхности господарской над собою не попушчали, одно по-

кол бы им певную границу панования их над нами права замерили...» [10, 334].

Залучення до кодифікаційних робіт фахівців-правників, державних діячів свідчить про зростаючу роль законодавства у державі і про усвідомлення цієї ролі з боку влади.

Отже, законодавчі повноваження великого князя литовського протягом другої половини XIV — XVI ст. зазнали еволюції. Якщо до середини XV ст. законодавчі функції господаря фактично зводилися до підтвердження вже існуючих норм, то з часів правління Казимира Ягайловича погляд на роль монарха у законодавстві поступово змінюється. Литовські великі князі починають створювати нові норми, що сприяло прискоренню правового розвитку Литовсько-Руської держави. Пов'язувати цей процес тільки з польськими впливами було б помилковим, оскільки Велике князівство Литовське, запозичуючи іноземні державні та правові інститути, змінювало їх, пристосовувало їх до своїх потреб, залишаючи лише те, що органічно впліталось у її реалії. Так, наприкінці XV ст. законодавчі повноваження господаря обмежуються Пани-Радою, але у цьому помітна давня традиція руських князів, приймаючи важливі державні рішення, радитись із своїм оточенням.

Статути Великого князівства Литовського не тільки започаткували добу панування писаного права у державі, а і знаменували новий етап розвитку законодавчих повноважень господаря. До розробки законів залучаються правники-фахівці, державні діячі, обізнані з чинним правом, знавці римського права. Закони видаються від імені монарха, але він сам проголошується таким, що є зв'язаним цими ж законами, гарантом додержання законності та правопорядку у державі. Велике князівство Литовське законодавчо закріплює окремі принципи правової держави і верховенства права.

Література

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. Вып. I. — К., 1889.
2. Гуревич А. «На праве страна строится...» // Категории средневековой культуры. — М., 2002. — С. 138–190.
3. Закшевский А. Великое княжество Литовское в XIV–XVIII вв. Свообразие права и государственного строя // Мир истории. — М., 2005.
4. Латов Ю. В. Бифуркация XIV–XVII вв.: Московия vs. Великое княжество Литовское // 20 лет исследования QWERTY-эффектов и зависимости от предшествующего развития. Интерпрет-конференция (15.04.05 — 5.06.05).
5. Ochmanski J. Ruskie wzory organizacyjne w panstwie litewskim XIV–XVI wieku // Dawna Litwa. — Olsztyn, 1986.
6. Pirie D. P. A. Constitutional Development 1180 — 1572 (The Inexorable Political Rise of the szlachta). — London, 1995.
7. Rehfeld B. Die Wurzeln des Rechts. — Berlin, 1951.
8. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Пацькова. — О.: Юрид. л-ра, 2002. — 464 с.
9. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Пацькова. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — 560 с.

10. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1529 року: У 2 кн. Кн. 1 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О.: Юрид. л-ра, 2004. — 672 с.
11. Судобник Казимира / Под ред. А. Тила. — Вильнюс, 1968.
12. Хайск Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3 т. Т. 1. Правила та порядок: Пер. з англ. — К.: Сфера, 1999. — 196 с.
13. Юрганов А. Л. Категории русской средневековой культуры. — М.: МИРОС, 1998.

Анотація

Ковальова С. Г. Статути Великого князівства Литовського як етап еволюції законодавчих повноважень господаря. — Стаття.

У статті досліджені повноваження господаря у Великому князівстві Литовському. Статути Великого князівства Литовського розглядаються як черговий етап еволюції законодавчих повноважень господаря.

Ключові слова: господарь, законодавчі повноваження, Велике князівство Литовське, Статути Великого князівства Литовського.

Summary

Kovalyova S. G. Statuts of Grand Duchy of Lithuania as the stage of evolution of legislative plenary powers of owner. — Article.

In the articles investigational of plenary powers of owner in Grand Duchy of Lithuania. Statuts of Grand Duchy of Lithuania examined as the duty stage of evolution of legislative plenary powers of owner.

Keywords: господарь, legislative plenary powers, Grand Duchy of Lithuania, Statuts of Grand Duchy of Lithuania.

УДК 340.15(474.5):342.5

Т. І. Бондарук

ПАНИ-РАДА ЯК АРИСТОКРАТИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ У СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ЗА ПРАЦЯМИ О. О. МАЛИНОВСЬКОГО)

Звертання до пропонованої тематики зумовлене рядом факторів. Найперше, досьгодні існують істотно різні визначення складу, місця, ролі, компетенції Пани-ради в системі органів влади Великого князівства Литовського. Спектр думок тут достатньо широкий. Так, Пани-рада визначається як «центральный державный, спочатку дорадчий орган» (Б. Й. Тищик) [18], «дорадчий орган, який водночас фактично підпорядковував собі великокнязівську владу» (О. В. Русина) [16], «оплот аристократичного конституціоналізму» (Д. С. Вирський) [6] тощо. М. М. Страхов і В. О. Румянцев наділяють Пани-раду практично абсолютними владними повноваженнями, визначаючи її як «постійно діючий законодавчий, виконавчо-розпорядчий, контролюючий і судовий орган» [17, 131]. Такої ж думки дотримується білоруський дослідник А. Ф. Вішнеускі [7, 49]. Позиція П. П. Музиченка полягає у визнанні Пани-ради «важливим органом», який еволюціонував від консультативного (як колись рада при київському